

KENT DOKUSUNDA TARİHİN İZLERİNİ ARAMAK: BİR OSMANLI KENTİ OLARAK KARS

Simay Cansu Ekici*, **Neriman Şahin Güçhan****

*ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Arş. Gör.

**ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Prof. Dr.

cansuekici@gmail.com, neriman@metu.edu.tr

Coğrafi konumuna bağlı askeri önemi nedeniyle binlerce yıldır yerleşikliğini koruyan Kars, tarih boyunca farklı medeniyetlerin egemenliğinde varlığını sürdürmüş, birçok kez yıkılsa da her seferinde yeniden inşa edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu Anadolu'nun doğu sınırındaki bu şehri 1534 yılında topraklarına kattıktan sonra, Pers ve Rus tehditlerinden korunmak amacıyla geliştirmiş ve şekillendirmiştir. Kars Nehrinin etrafını sardığı dik bir tepenin üzerinde bulunan kale savunmanın en önemli merkezi iken, bu kalenin yamaçlarında bulunan konut mahallesi ise güçlü sur duvarlarıyla çevrelenen korunaklı bir yerleşim alanı olmuştur. Kaleiçi Mahallesi olarak adlandırılan bu bölgenin etrafında doğu, batı ve güney yönlerinde kenar mahalleler oluşarak, kent 19. yüzyıla kadar genişlemeye devam etmiştir.

1877 ve 1914 yılları arasında bölgenin Rus yönetimine girmesi kentin morfolojisini önemli ölçüde etkilemiş, kalenin güneyine doğru ızgara planlı yeni bir garnizon merkezi inşa edilirken, Osmanlı dönemi kentinin kale eteklerine uzanan kesimi korunmuştur. Modern kentleşme örneği olarak değerlendirilen bu yeni planlanan alan, Cumhuriyet döneminden sonra hem fiziksel hem de sosyal olarak gelişmeye devam ederken Kars'ın tarihi Osmanlı dokusu önemini yitirmeye başlamış, özellikle son 20 yılda terk edilerek boşalan konutlar büyük oranda tahrip olmuş ve konut dokusu bütünlüğünü önemli ölçüde yitirmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde oluşan kent dokusunun günümüzdeki izleri tarihi belgeler, görsel kaynaklar ve fiziksel kanıtlar aracılığıyla tespit edilerek, tarihsel süreçte meydana gelen kayıplar, bu çalışmada üretilen zamandizinsel haritalar yoluyla ortaya koyulmaktadır. Oluşturulan haritalar, mahalle ölçeğindeki kentsel örüntünün farklı tarihlerde fiziki mekândaki durumunun karşılaştırılmasını içermektedir. Bu amaçla öncelikle Osmanlı döneminde geliştiği bilinen dokunun korunmuş kısımlarını belirlemek ve dokudaki kayıp ilişkileri tespit etmek için Kars'ın Osmanlı dönemi kentsel formu analiz edilmiştir. Alanyazında tanımlanan Osmanlı Kent dokusunu oluşturan temel özellikler kullanılarak, Kars'ta yapı tipi çevreyi üreten formlar ve bunların birbirleriyle kurdukları ilişkiler tanımlanmıştır. Böylece kale, saray, hamam, cami, köprü ve konut gibi farklı yapı türleri ve bunları şekillendiren coğrafi özellikler günümüz kentinin bütünselliği içinde değerlendirilerek, mekânsal değişimin kentteki yansımaları incelenmiştir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında gelişimini tamamlayan Kaleiçi ile onun güney, batı ve doğu çeperlerinde oluşan mahallelere ilişkin izler 1972 tarihli kadastral plan, eski fotoğraflar, ha-

ritalar, gravürler ile 1957 yılı ve sonrasına ait hava fotoğrafları ile tespit edilmiştir. Geleneksel kentsel formun kalan izlerini bulmak üzere bu görsel belgelerde bulunan yol ağları, sokak düzeni, ada-parcel ilişkisi ve dolu-boş oranı incelenerek, mevcut durumla karşılaştırılmıştır.

Bu çalışma ile Kars'ın geleneksel Osmanlı kent dokusunun özgününde iki katlı, kara bazalt taşından yapılmış olarak inşa edilmiş, düz çatılı yoğun bir konut dokusu ile birlikte camiler, hammamlar ve saray gibi kamusal yapılarından oluştuğu; kent formunun belirleyicisi olan anıtsal yapıların ise günümüze ulaşarak görece olarak daha iyi korunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dokuyu oluşturan sokakların ve çoğunluğu konutlardan oluşan yapı adalarının, özellikle son 20 yıl içinde önce plansız yapılaşma ile bozulmaya başladığı, ardından farklı kentsel dönüşüm uygulamalarıyla kısmen yok olduğu tespit edilmiştir. Sadece kent içinde değil, kentin çeperlerinde yer alan askeri savunma ve gözlem amaçlı inşa edilmiş ve geçmiş dönemlerde kent morfolojisinde önemli bir yere sahip olan yapı ve yapı gruplarının da günümüzde işlevlerini kaybettikleri ve giderek daha da harap hale geldikleri saptanmıştır.

Bu çalışma ile birlikte 16. yüzyıl Erken Osmanlı döneminde şekillenmeye başlayan bir Doğu Anadolu kenti olan Kars'ta 19. yüzyıl itibariyle sona eren bu tarihsel sürecin günümüz bağlamında ne ölçüde saptanabildiği incelenerek, bugüne kadar tarihinde birçok felaket, savaş ve kuşatma bulunan bir yerleşimden 21. yüzyılda geriye kalanlar tanımlanmıştır. Bu tanımlama, morfolojik değişimini sürdüren kentlerde yer alan tarihi dokuların, kentlerin planlaması sürecinde oynaması gereken rolünün tartışılmasına olanak sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kars, kent morfolojisi, Osmanlı Kenti, tarihi kent, doku

Giriş

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzey-Doğu kesiminde yer alan yüksek dağlarla kuşatılmış ve genelde batı-doğu doğrultusundaki akarsularla yarılmış bir bölgede, sınır il konumunda ve stratejik önemdedir. Kars-Erzurum platosu üzerinde ilerleyen Kars Çayının kuzeydeki volkanik oluşumlu en yüksek araziye yardığı noktada oluşan vadi ve tepe, yerleşimin savunma kalesinin inşa edileceği yeri belirlemiştir. Bu su kaynağının doğusu az eğimli düz bir alana sahipken, kent yüzölçümünün %20'lik bir kısmı da kuzeydeki yüksek eğimli tepelik alanın çevresinde şekillenmiştir (Demir, 2013). Uzun ve soğuk geçen kışları sebebiyle yüksek yağış alan kentin gelişimini de tüm bu doğal özellikler etkilemiştir.

MÖ 9. yüzyılda Urartuların yerleşmesinden itibaren Kars, Anadolu ile Kafkaslar arasında bir bağlantı olarak kabul edilmiştir. 5. yüzyıla kadar Arsakların bölgeyi yönettiği dönemde Hristiyanlık bölgede en yaygın din haline gelmiştir. Araplar 8.yüzyılda Kars yöresinin hâkimiyetine ele geçirdikten sonra Ani'yi merkez haline getirmişler ancak daha sonra bölgeyi Gürcü Bagratların yönetimine teslim etmişlerdir. Kars'a yerleşen Türklerin izleri Sultan Melikşah zamanında Ani'yi topraklarına katan Selçuklu Devleti ile 11. yüzyıldan sonra görülür. Gürcüler ve Türk Beylikleri arasında hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Kars, Moğol istilalarından da etkilenerek tahrip edilmiş ardından 15. yüzyılda önce Karakoyunlular'ın sonra Akkoyunlular'ın eline geçmiştir (Ekinci, 2007). Tüm bu süreç boyunca yaşanan egemenlik mücadeleleri Kars'ın farklı medeniyetlere ev sahipliği yaparak

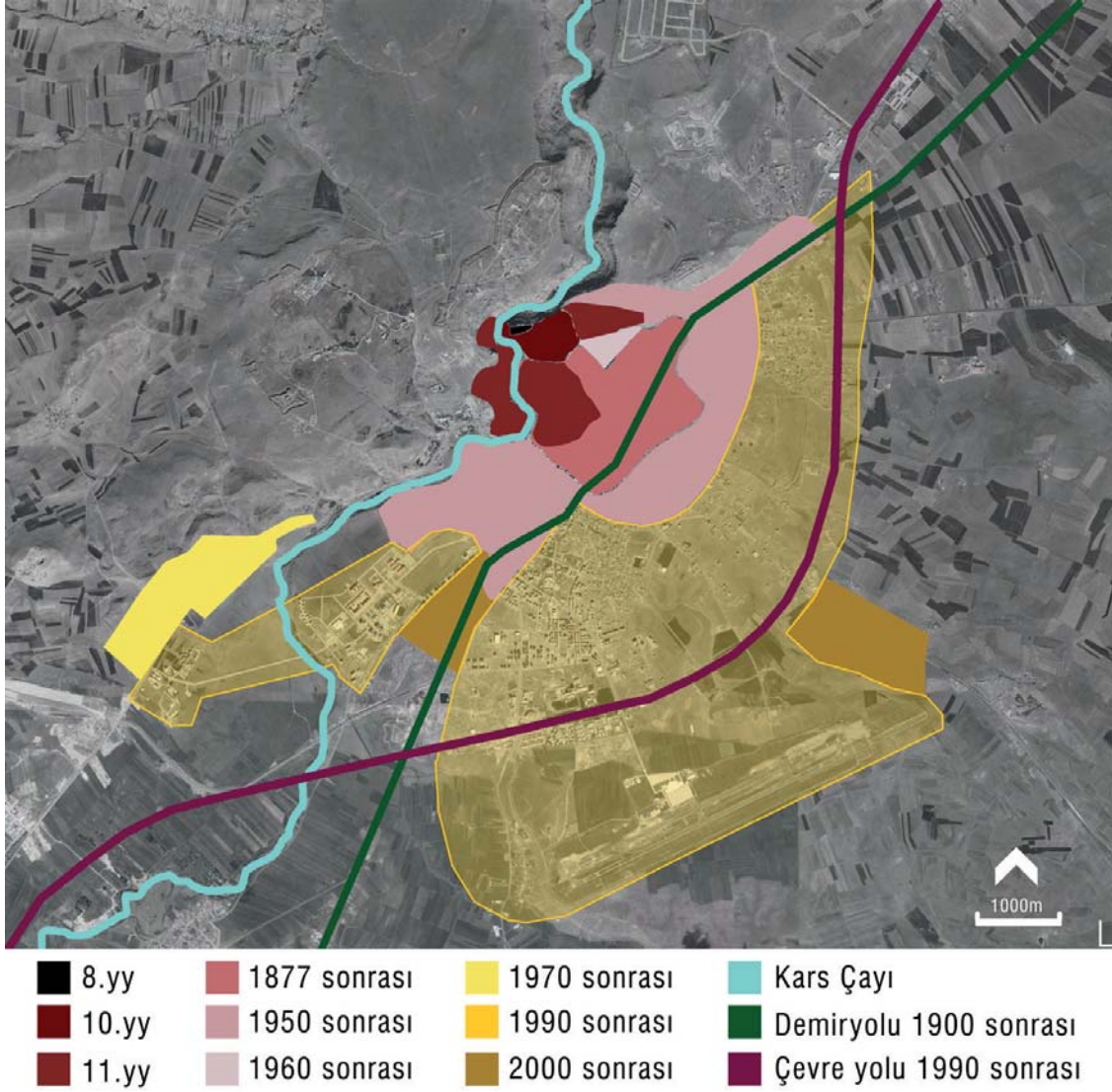
gelişmesini sağlarken, aynı zamanda süregelen işgaller ve savaşlar nedeniyle kent bir yıkım-onarım döngüsüne girerek ayakta kalmaya çalışmıştır.

Kars, 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk Pers seferinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş ve şehrin imarına 1548 yazında başlanmıştır (Kars Valiliği, 1999). Pek çok kuşatmaya maruz kalan kentin gelişiminde öne çıkan mekanizma savunmadır. Önemli bir askeri merkez haline gelen yerleşimde kültürel ve sosyal gelişme ise oldukça sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Doğu sınırında önemli bir geçiş noktası olan kent, tarih boyunca çok sayıda seyyah, asker ve bilim insanı tarafından tasvir edilmiştir.

1877 yılında başlayıp 40 yıl süren Çarlık Rusyasının hâkimiyet dönemi şehirde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Kars'ı, merkezi Tiflis olan bir genel valiliğe bağlayarak vilâyet durumuna getiren Ruslar "askeri-halk yönetimi" denilen bir yönetim kurmuşlardır (Badem, 2010, 281). Müslüman nüfusun çoğu Osmanlı topraklarına göç ederken Ermeniler, Kafkasya Rumları ve Gürcüler, Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilmiş; Tiflis-Gümrü demiryolu Kars'a kadar uzatılarak, şehir Kafkas ulaştırma sistemine dâhil edilmiştir. En kalıcı düzenleme ise yapılan yeni imar planı sonucunda Rus şehircilik anlayışına göre inşa edilen kent dokusu olmuştur. Askeri kurumların ve karargâhların çoğunlukta olduğu bu doku, garnizon kent olarak adlandırılmakta olup kalenin yer aldığı tepenin ve Kars çayının güneyindeki düzlükte -Tahtdüzü de denen kesimde- inşa edilmiştir (Ortaylı, 1978, 352).

Birinci Dünya Savaşının olumsuz etkileriyle Çarlık rejimi sonrası 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Mondros mütarekesinden sonra Ermenilere bırakılan şehir, Milli Mücadele döneminin ardından imzalanan anlaşmalarla yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarına katılmıştır. Kuzeyde Kalenin bulunduğu yamaçlar, tarihi koruma alanları ve askeri alanlar, kuzeydoğu ve güneybatıda sulak zeminli, çayırılık alanlar ve Gölyeri ile sınırlanan kent Rus döneminde oluşan ızgara planlı bölgede gelişmiş, 60lı yıllarda Gölyeri'nin kurutulmasıyla güneye doğru gelişmesini sürdürerek son halini almıştır (Demir, 2013, 129). (Şekil 1)

Kent dokusu farklı kültürlerce şekillenen Kars'ta bugüne kadar özgün niteliğe sahip birçok mimari eseri korunmuş olmakla birlikte zorlu coğrafi koşullar, sert iklim ve yıkıcı savaşlar gibi nedenlerle bazı kentsel işlevler dönemsel olarak kesintiye uğramıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu Anadolu'daki diğer kentlerin zaman çizelgelerine kıyasla farklı bir gelişimin gözlemlendiği kentte Rus yönetiminde inşa edilen fiziksel çevrenin farklılığı günümüzde de kolaylıkla ayırt edilir durumdadır. Bu gelişme tasarlanırken Kale ve çevresindeki doku olduğu gibi bırakılmış, güneydeki düzlükte ızgara planlı caddeler üzerinde Rus mimari anlayışını gösteren taş işçiliği ile göze çarpan yapılar inşa edilmiştir. Güneye doğru gelişen kentin tarihi merkezi, Cumhuriyet'in ilanından sonra özellikle Osmanlı dönemi sivil mimari dokusunu yitirmeye başlamıştır.

Şekil 1. Kars dönemselsel kent yayılımı haritası

Kaybolmaya yüz tutmuş bu dönemin izlerinin belgeler ve fiziksel kanıtlar kullanılarak yapılacak tespiti, kentin önemli kırılma noktalarının ardından geçirdiği dönüşümü ortaya koyacak ve yok olan ilişkilerin farkındalığının artırılmasını sağlayacaktır. Osmanlı kentinin tipolojik analiziyle Kars'ta yer alan temel öğelerin kaynaklarda tespiti ve dönemselsel karşılaştırmaları yapılmıştır. Tarihsel süreçte kent morfolojisinin geçirdiği değişimler kent, mahalle ve yapı ölçeklerindeki varlık ve nitelik tespiti ile ortaya çıkmıştır. Böylelikle özgün özellikler değişmiş olsa da tarihin izini sürmeye imkân veren nesnelere ve örüntülerin korunması açısından nelerin farklı yapılabileceğini tartışmak mümkün olacaktır.

Günümüzde Kars

Rus idaresinin demiryolunun sadece Tiflis'e bağlanması, ticareti tek yönlü hale getirmiş; bu dönemde Kars'ın Trabzon Limanı, Batum Limanı veya diğer Osmanlı kentleri ile irtibatı sağlanmadığı için Cumhuriyet'in ilanından sonra da

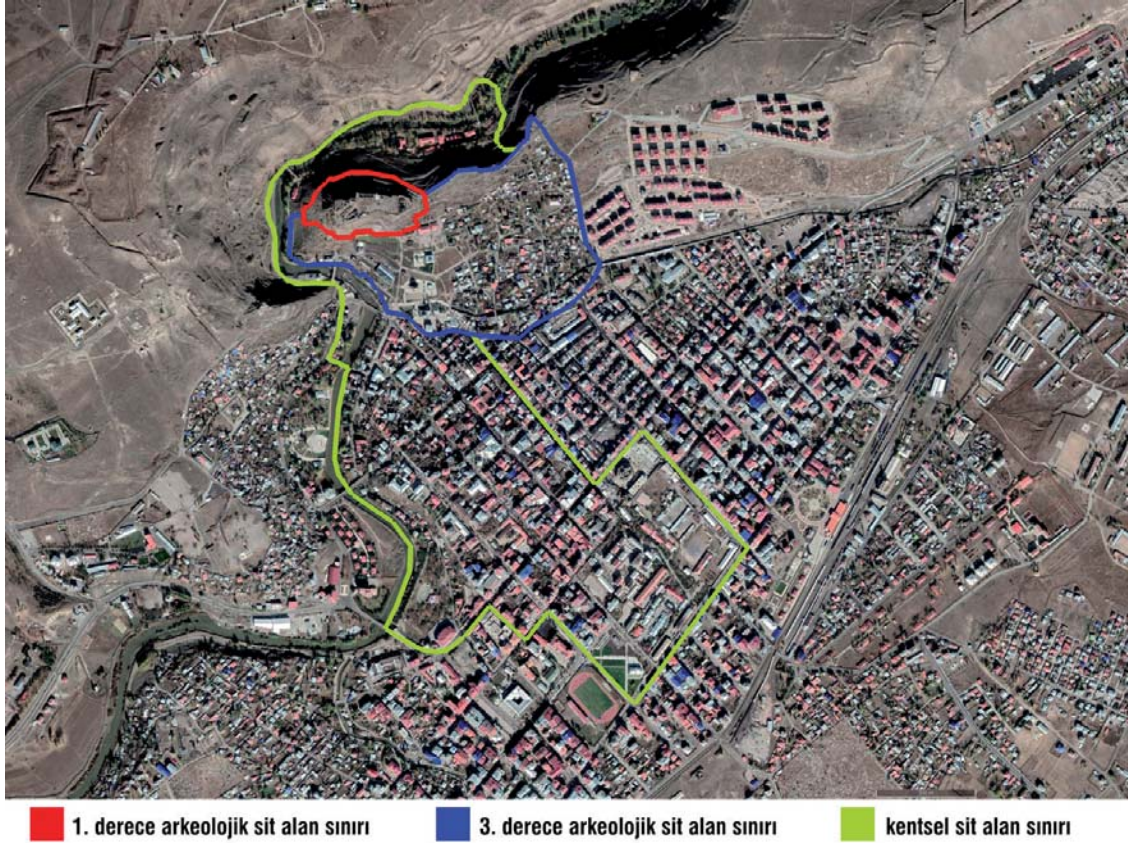

tarımsal ve hayvansal ürünlerini aktaracak imkân bulamamıştır (Kars Valiliği, 1999). 1939'da Erzurum'a demiryolu bağlantısının kurulması ile bu durum tersine dönmüş ve Kars'ta üretim ve ticaret canlanmıştır. Kentin 1956 ve 1977 yıllarında imar planları yapılmıştır. 70lerde gecekondulaşma süreci yaşayan kentte hayvancılıkta da yaşanan gerileme sonucunda batıdaki şehirlere göç başlamış ve nüfus azalmıştır. 1988 yılında nazım ve uygulama imar planlarının yapılması ve sit alanlarının ilanı, kentsel planlama açısından önemli gelişmelerdir. 90lardan sonra turizm işletmelerinin sayısı artmış, Organize Sanayi Bölgesi kurulmuş ve Kars Kafkas Üniversitesi açılmıştır.

Yapı ölçeğinde koruma ve tescil çalışmaları 1970li yılların sonunda Kümbet Camii (12 Havariler Kilisesi), Beylerbeyi Sarayı ve Taşköprü yapılarının tescili ile başlamış 1988 yılında Kars Kalesi'nin 1. Derece Arkeolojik Sit, Kaleiçi Mahallesinin de 3. Derece Arkeolojik Sit olarak ilanı ile birlikte kentsel ölçekte devam etmiştir. 1989-91 yılları arasında 3 hamam ve 6 cami daha tescillenmiş, kentsel ölçekte ilk koruma planı ise Fikret Baykam tarafından 1995'te yapılmış ve onaylanmıştır. 1/1000 ölçekli tek pafta halindeki bu koruma planı, 50 hektar büyüklüğünde olup 1. ve 3. Derece Arkeolojik Sit alanlarını kapsamıştır (Gönen ve Nejat, 2004). Bu plan bir revizyon geçirdikten sonra 2002'de kentin önemli bir bölümü kentsel sit ilan edilmiştir (Şekil 2). Kalenin kuzeyindeki vadi, Kars Çayı'nın büyük bir bölümü ve Rus döneminde inşa edilen ızgara planlı doku 2002 yılında ilan edilen kentsel sit alanını oluşturmaktadır. Önemli sit alanlarından biri de Karadağ Tepesi Tarihi Sit alanıdır. 2009 yılında tescil kararı alınan alanda, 3 adet tabya ve bir cephanelik bulunur.

2005 yılında tescillenen Namık Kemal Evi, Ahmet Tevfik Paşa Konağı ve 2 diğer konut yapısı Kars Belediyesi, Küresel Miras Fonu, Christensen Fonu ile Çekül ve Kars Kent Konseyi gibi sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı "Kars Kaleiçi Osmanlı Mirası Canlandırma Projesi" kapsamında detaylı bir çalışmaya dâhil olmuştur. Bu kapsamda tekil konutlar özelinde başarılı belgeleme ve koruma çalışmaları gerçekleşmiş olsa da geleneksel dokunun önemli düzeyde değiştiği kentte "geleneksel dokunun yeniden canlandırılması" hedefine ulaşıldığı söylenemez. Nitekim bu projeden sonra Kale çevresindeki mahallelerin gecekondulaşma vasfı öne çıkarılarak Toplu Konut İdaresi tarafından kentsel dönüşüm alanı ilan edilmiş ve yeni yapı uygulamalarına başlanmıştır, Kale çevresindeki 351 konut yıkılmış ve yaşayanlar yeni inşa edilen 2013 ve 2017 yıllarında etaplanan apartman bloklarına taşınmıştır.

Anadolu'daki en eski yerleşim yerlerinden biri olması ve kültürlerin kesiştiği noktada yer alan Kars'ın kültürel mirası eşsiz ve yeri doldurulamaz olarak tanımlanmasını sağlasa da, kent önemli ekolojik ve doğal varlıkları ile de bölgeye değer katmaktadır. Kars ili sınırlarında yer alan 2016 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınan bir orta çağ kenti olarak Ani Arkeolojik Sit alanı (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2016), Baltık mimarisine sahip yapıları ve zengin biyolojik

Şekil 2. Kars koruma bölgeleri ve nitelikleri

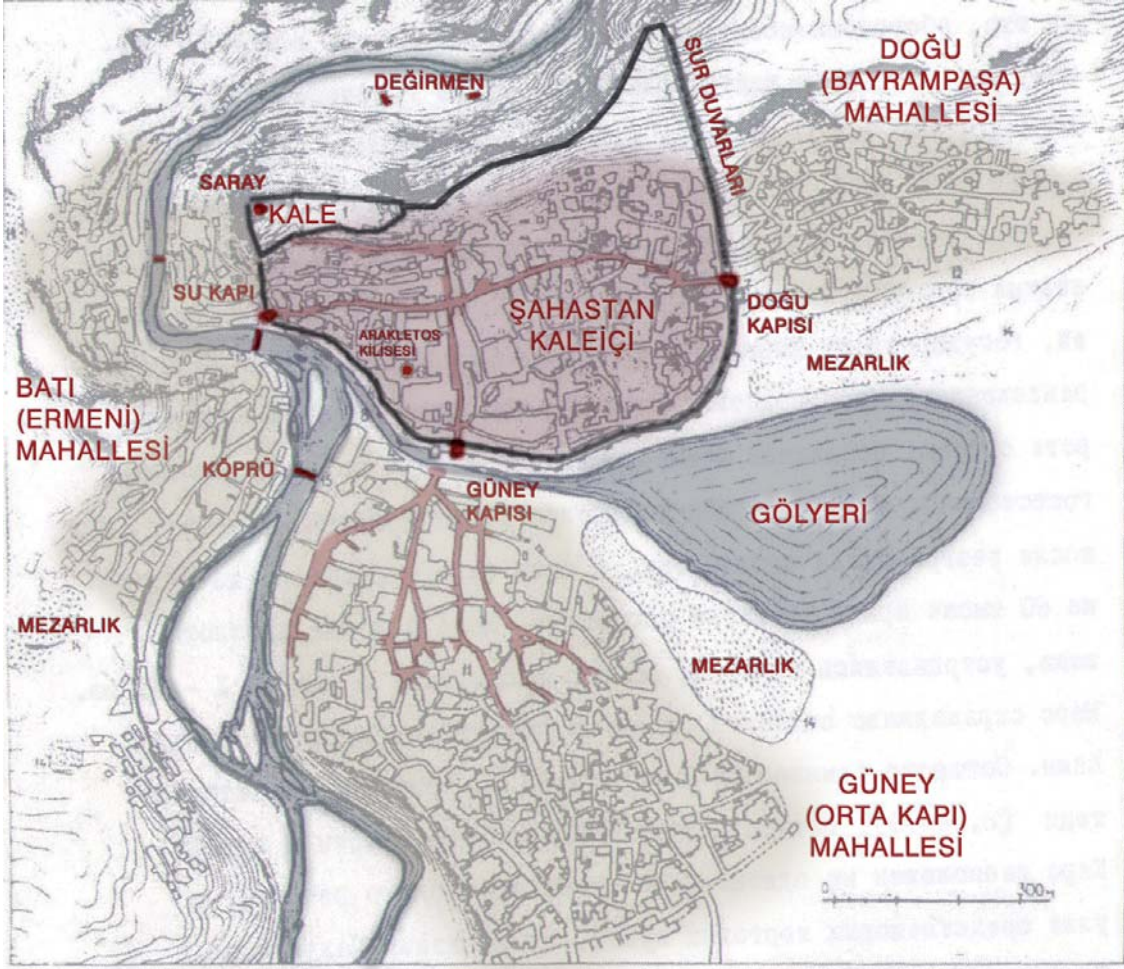
çeşitliliğin gözlendiği doğal sahaları ile ziyaretçilerin en çok ilgilerini cezbeden yerler olmuştur. Son yıllarda Doğu Ekspresi ile turizm sektöründe yer bulan bölgenin gelecek planlarında da yeni ve güncel düzenlemelerle kenti turizme daha çok adapte etmek ve gelişmişlik düzeyini artırmak yer almaktadır (Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2017).

Bir Osmanlı Kenti Olarak Kars

Kars'ta ilk yerleşim, hayati kaynaklara ulaşmanın zor olmadığı aynı zamanda da dışarıdan gelecek tehditlerin kolayca püskürtülebildiği bir mevki olan Kale'de konumlandırıldığı görülmektedir. Doğal bariyerler ve topografik özellikler Kale ve çevresindeki yerleşimin devamlılığını Osmanlı döneminde de sağlamıştır. Kentin savunma ve hayatta kalma mekanizmaları tarih boyunca gelişmiştir. Ermeni mimarlık tarihçisi Halpakhchyan (1974), Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi de dâhil olmak üzere birçok önemli kaynaktan alınan bilgilerle Kars'ın Osmanlı öncesi planlama özelliklerini tanımlamış ve görselleştirmiştir (Şekil 3). Kentin yayılımı 16. yüzyıla kadar büyük ölçüde gerçekleşmiş fakat devam eden savaşların yarattığı yıkımlar, kentin genişlemesinden ziyade onarılmasını öncelikli hale getirmiştir.

9.ve 10. yüzyılları kapsamış olan bu dönemde Kaleiçi, savunma duvarlarının içinde yer alan orta çağ kenti için kullanılan Ermenice bir terim olan Şahastan olarak

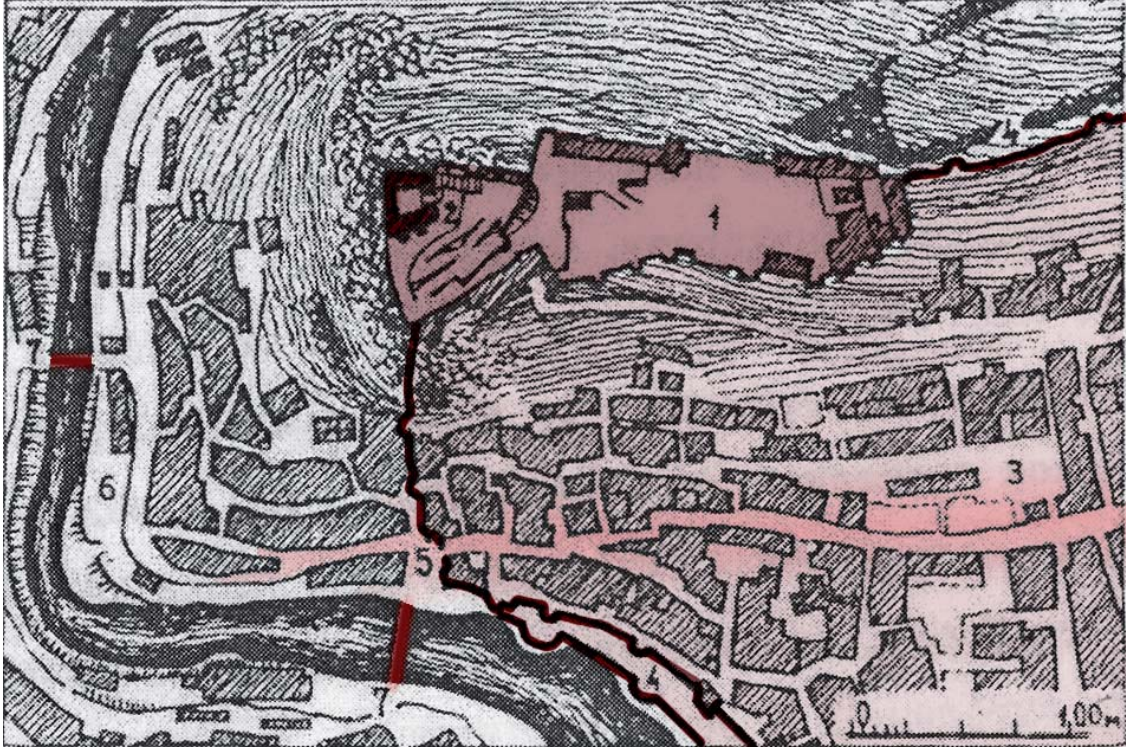
Şekil 3. Kars kent planı 16.yy (Kaynak: Halpakhchyan, 1974, yazar tarafından düzenlenmiştir)

adlandırılmıştır. Bu doku, Kalenin doğusundaki 60-70 m genişliğinde bir şerit dışında kuzeyden güneye yüksekliği azalan yamaçta kurulmuş yoğun bir dokuya sahipti. Bolca çıkmaz sokağı olan bu organik desen ve kıvrımlı sokaklar Osmanlı dönemine kadar ulaşmıştır. (Şekil 4)

Anadolu Türk kentleşmesinin analizini 11-15. yüzyıllar arasındaki döneme bakarak gerçekleştiren Tanyeli (1986), kentteki işlevlerin kesin olarak formüle edilmesinin önlenmesi gerektiğini söylerken, fiziksel ve sosyal tüm etmenlerin kentsel formun oluşumunda etkili olduğunu aktarmıştır. Kültürel ve tarihsel gelişimin yanında kentin işlevsel özelliklerinden de kaynaklanan etmenlerin bu oluşumlarda rol oynadığının farkında olarak yalnızca mahremiyet, yardımlaşma ve din gibi olguların önemsendiği bir tipolojinin çıkarılmaması gerektiğini belirtmiştir.

Tekeli'nin (2011) sanayileşme öncesindeki Anadolu yerleşimleri için tanımladığı morfolojik bölgeler iç kale, iç kale ile dış kale arasında kalan mekân ve taht-el kale bu dönemde Kars'ın kentsel mekânlarını oluşturur. Aktüre'nin (1978) Lapidus'a (1967) referansla bahsettiği İslam Kentinin mekânsal 5 ögesi ise Kale, saray ya

Şekil 4. Kale planı 1-Kale 2-Hükümdarın sarayı 3-Şahastan 4-Sur duvarları 5-Su Kapı 6-Batı (Ermeni) Mahallesi 7-Köprü (Kaynak: Halpakhchyan, 1974, yazar tarafından düzenlenmiştir)

da yönetici merkez, Cuma camisi ve pazaryerlerinin oluşturduğu kent merkezi, mahalleler ve dış mahallelerdir. Anadolu kentlerinin tamamına uygun olmasa da Kars Osmanlı dönemindeki kent dokusundaki benzerlikleri görmek mümkündür.

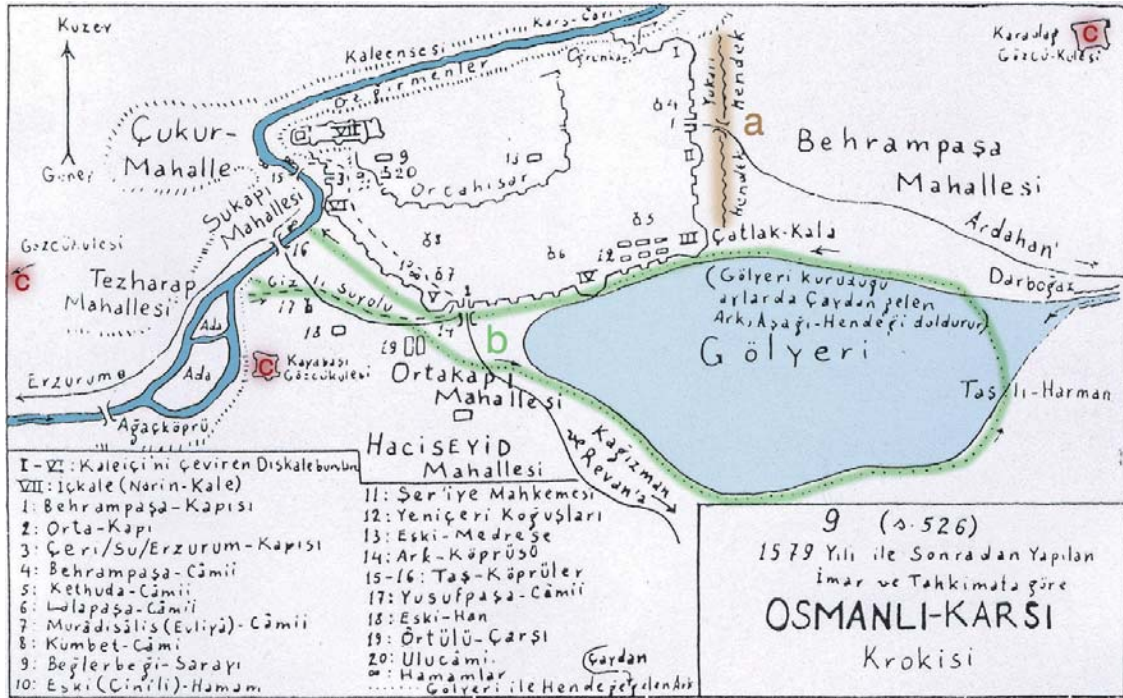
Maurice Cerasi'nin tanımladığı (1999) Osmanlı kent morfolojisinde 3 işlevsel öge -konut bölgesi, ekonomik etkinlikler ve dini-kültürel etkinliklerin gerçekleştiği bölgeler- Kars'ın o dönemki kent dokusunda arandığında gözlenen çeşitli ilişkiler anlam kazanır. Ancak yazar, işlevlerin birbirinden kesin olarak ayrılması çoğu zaman mümkün olmadığı için net bir merkez tanımı yerine farklı kutupların ve işlevler çoğulculuğunun üzerinde durulması gerektiği vurgulanarak, yapı tiplerindeki farklılıkların kent örgütlenmesindeki bir aradalığı kolaylaştırdığını ifade eder (1999, 134).

Osmanlı kent dokusunun temel özelliklerinin anlaşılmasını olanaklı kılan bu kaynaklardan yararlanılarak dönemin mekânsal ilişkilerinin tespiti önem kazanmaktadır. Kars Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra şehirde bir dizi inşaat faaliyeti gerçekleşmiştir. 1579 yılında Sultan III. Murad'ın fermanıyla Kars'a giden Lala Mustafa Paşa, 100 bin kişilik bir ordu ile birlikte Trabzon limanına gelmiş beraberindeki ustalar, malzemeler ve aletlerle harabe durumdaki şehri yeniden inşa başlamıştır (Kırzioğlu, 1953). 28 günde bitirildiği bilinen kalenin temellerin üzerinden yükselen surlar 3.500 m ve dış mahalleleri çevreleyen tek katlı duvar ve

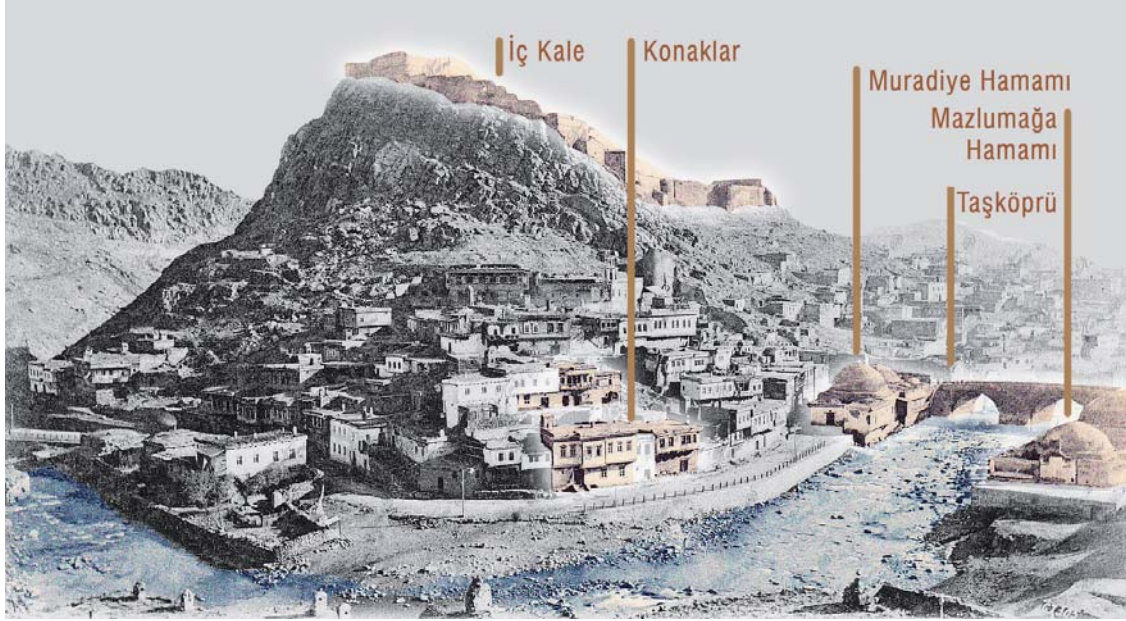

burçlar 27.000 m olarak ölçülmüştür (Kırzioğlu, 1953). Diğer inşa edilen yapılar aşağıdakileri içermektedir (Şekil 5 ve 6):

- 3 demir kale kapısı (1, 2, 3)
- 7 cami ve bir kubbeli türbe (4, 5, 6, 7, 8, 17, 20)
- Beylerbeyi Sarayı (9)
- Hamamlar(10)
- Şer'iyeye mahkemesi (11)
- 1000 yeniçeri için bir koğuş (12)
- 1 büyük mektep-medrese (13)
- Ark köprüsü (14)
- Kars Nehri üzerinde iki taş köprü (15, 16)
- Eski Han (18)
- Örtülü Çarşı (19)
- Bayrampaşa Mahallesi ile Kaleiçi arasındaki basamaklı derin hendek (a)
- Kars Çayından gelen suyun Dış Kalenin güneyinden geçerek oluşturduğu ark (b) ve ulaştığı noktada büyük bir hendeği besleyerek Gölyerini dolduran kemerli bir gizli su yolu
- 3 Gözcüler Kulesi; Karadağ Tepesi, Tahmas Tepesi ve Kayabaşı (c)
- Bir su kulesi
- Bir gizli su kapısı
- Karavulhane binaları (güvenlik)
- Tavla binaları (ahır, ahır)
- Kışla, konak ve evler

Şekil 5. 1579 yılında imar faaliyetlerine göre Osmanlı Kars'ı (Kaynak: Kırzioğlu, 1953, yazar tarafından düzenlenmiştir)

Şekil 6. Çukur Mahallesinden Kaleye bakış, 1910 (Akçayöz ve Öztürkkan, 2010)

Yapılan tüm inşaat seferberlikleriyle iki ay gibi kısa bir sürede “öz bir Osmanlı eseri halinde canlanan” Kars’ın nüfusu artmış ve ayrı bir Beylerbeylik haline gelmiştir (Kırzıoğlu, 1953; Akyüz, 2006). Çeşitli nakkaşların resmettiği minyatürlerde de tasvir edilen Kars, Kale ve çevresindeki yapıların onarımı veya yeniden inşası ile önem kazanmıştır. Kars şehri, Paşa Sancağı olarak bölgenin merkezi haline gelmiş ve Kars Beylerbeyliği bu durumu 19. yüzyılın başına kadar korumuştur.

Anadolu kentlerinde 16. yüzyıldan itibaren kent surlarının dışında aktif alanlar kurulmaya başlanmıştır (Cerasi, 1999). Kars’ta da Kaleiçi Mahallesi çevresinde dış mahalleler oluşmuştur. Bunlar güneydeki düzlükte Orta Kapı, batıda Ermeni Mahallesi de denilen Çukur Mahalle, Su Kapı, Tez Harap ve doğuda Bayram Paşa olarak adlandırılan, çoğu isimlerini Kaleden açılan kapılardan alan mahallelerdir. Yeni mahalleler genellikle bir bedesten etrafında şekillenmeye başlamış kent zanaatkârları ve tüccarları bir araya getirerek üretim ve ticaret için merkezi bir rol kazanmıştır. Ayrıca bir cami, imaret veya zaviye çevresinde aynı inanç, meslek ve geleneklerle bir arada yaşamak isteyenler tarafından inşa edilen konutlarla bir mahalle oluşturulmaktadır. Nitekim, Anadolu-Türk kentlerinde mahallelerin sadece fiziksel varlıklar değil, toplumsal bir örgütlenme kademesi olduğu bilinmektedir (Tanyeli, 1986).

1579’da yeniden inşa edildiği bilinen kent tarihinde önemli yeri olan beş cami, morfolojik ilişkilere göre öne çıkan bir işlevsel düzen oluşturmuşlardır. Mahallelerde ibadet için kentsel alana dağılmış cami ve mescitler çevresinde bir konut dokusu varlığı okunur (Tanyeli, 1986, 156). Bu camiler; adını Sultan III. Murad’dan alan ve yanında Hasan Hırkanî’nin türbesinin bulunduğu Murâd-i Sâlis (Evliyâ)

Camii ile Lala Mustafa Paşa Camii (kale içinde), Behram Paşa Camii (Bayrampaşa Mahallesinde), Mahmud Paşa (konumu bilinmiyor), İbrahim Kethuda (konumu bilinmiyor) idi (Kırzioğlu, 1953). Evliyâ Camii, 1604 Pers kuşatmasında yıkıldığında 1643 yılında sarayın önüne yenisi yapılmıştır. Ulu Cami adını alan bu yapı iki minareli olup çatısı toprak örtülüdür (Kırzioğlu, 1953, 534). “Ulu-Câmi” Osmanlı kentlerinde, en eski ya da en büyük dini yapıya verilen bir isim olarak genellikle kent merkezinde, özellikle çarşı yakınında konumlanmıştır (Tanyeli, 1986, 180).

19.yy’ın başından itibaren Kars’a gelen ve gözlemlerini yayınlayan çeşitli gezginler ve bilim insanlarından şehrin siyah bazalt tepelerin üzerinde kayalık bir amfityatro izlenimi veren etkileyici bir silueti olduğunu anlaşılmaktadır (Yaban, 2006). Kars tasvirlerinin en eski kaynaklarından olan Evliya Çelebi de Seyahatname’ sinde 1647’de kenti ana unsurlarıyla anlatılmış, dokunun alçakgönüllülüğü “’şöhret afettir’ kavlince alçak alçak birer evleri vardır.” diyerek betimlenmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1978). Gezginin bahsettiği camiler Hazreti Şeyh Hasan Hırkâni Camii (Evliya Camii), Vâiz Efendi Camii (Vaizoğlu Camii), Ulu Camii ve Süleyman Efendi Camii’dir (Kümbet Camii). Çelebi ayrıca Kars’ın bir bedesteninin olmadığı, ancak 200 dükkânının bulunduğu bahsetmiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1978).

Fransız botanikçi Tournefort, 1701 yılında Kars Kalesinin surlarının iyi durumda iken, kulelerinin harap olduğunu belirtmiş, Kars Nehri’nin kaynağını tanımlaya-

Şekil 7. J. P. Tournefort tarafından çizilmiş Kars gravürü (1701)

rak nehir üzerinde bir ada ve köprüünün varlığından da söz eder. Kalenin arkasındaki değirmenler tarafında bahçe ve tarım alanlarının sulandığını belirttiği anlatının yanında çizmiş olduğu gravürden de kentin 17.yüzyıl sonuna ait yayılımı ve dokusu gözlemlenmektedir. (Şekil 7)

Bu çalışmada daha detaylı incelenen Kaleiçi Mahallesiindeki özgün kentsel dokunun niteliği ile ilgili bilgilere tarihsel kaynaklarla birlikte 1957 ve 1964 tarihli hava fotoğrafları ve 1972 tarihli kadastral haritadan yararlanarak ulaşmak mümkündür. Kaleiçi Mahallesi, düz çatılı ve iki katlı taş evlerle, beklenmedik dönüşlere sahip dar sokaklardan oluşan yüksek bir yapı yoğunluğuna sahiptir. Evlerin yönelimi güneydoğuya, güneşe ve manzaraya göre konumlanmıştır. Dolayısıyla doğal eğimli araziye yayılan alçak konut kütleleri ile birlikte camilerin yükselen minareleri, kentin o dönemki silüetini oluşturmaktadır. 2-3m genişliğindeki dar sokaklar dışında ana arterler; kale surlarındaki kapıları kaleye bağlayan akslarla kapılar arasını birbirine bağlayan akslardan oluşmaktadır (Şekil 8). Bu örüntüde doğu kapısından batıya ve güney kapısından üst kaleye giden sokaklar öne çıkmaktadır. Alanı alt bölümlere böldüğü belirtilen bu sokaklar günümüzde sur duvarlarının ve kapılarının yok olması ve işlevsel dönüşümler sebebiyle önemini kaybetmiştir. (Halpakhchyan, 1974).

Ada parsel ilişkisinde konut işlevi ve kamusal işlevlerin yer aldığı parseller büyüklüklerine göre ayırt edilebilmekte, oldukça eğimli yamaçta teraslı konumlanan evlere erişim eğime paralel yerleşmiş sokaklardan sağlanmaktadır (Şekil 8). Dokuda alt ve üst sokakları bağlayan merdivenli geçişler de bulunmaktadır. Yapılar parsellere doğu-batı yönünde yerleşerek sırtlarını kuzeydeki sokağa dayamıştır, bitişik düzende inşa edilmiş konutların kendilerine ait duvarlarla çevrili açık alanları mevcuttur (Şekil 9).

Günümüzde Kaleiçi Mahallesiindeki doku Orta Kapının bulunduğu hizanın -Beylerbeyi Sarayı, Ulu Camii, 12 Havariler Kilisesi ve Evliya Camii yapılarının kuzeyden güneye sıralandığı parsellerin- doğusunda korunmuş olup, yapı adası ve sokak örüntüsü izlenebilmektedir. Bahsedilen anıtsal yapıların sıralandığı parsellerin çevrelerindeki yapılardan arındırıldığı, bölgedeki gecekonduların yıkılarak “yeşil ve kültürel mirasın restore edildiği” bir bölge haline getirildiği kaynaklarda belirtilmiştir (Kaban, 2007). Batıda kalan bölgede ise Muradiye Hamamı, Vaizoğlu Camii ve 4 konut yapısı dışındaki doku yok olmuş, yeni yapılaşma ve peyzaj düzenlemesi Kars Vadi Projesi kapsamında halen geliştirilirken kentin “turizm ile bir cazibe merkezi haline gelmesi” amaçlanmaktadır (Karabağ, 2021). (Şekil 9)

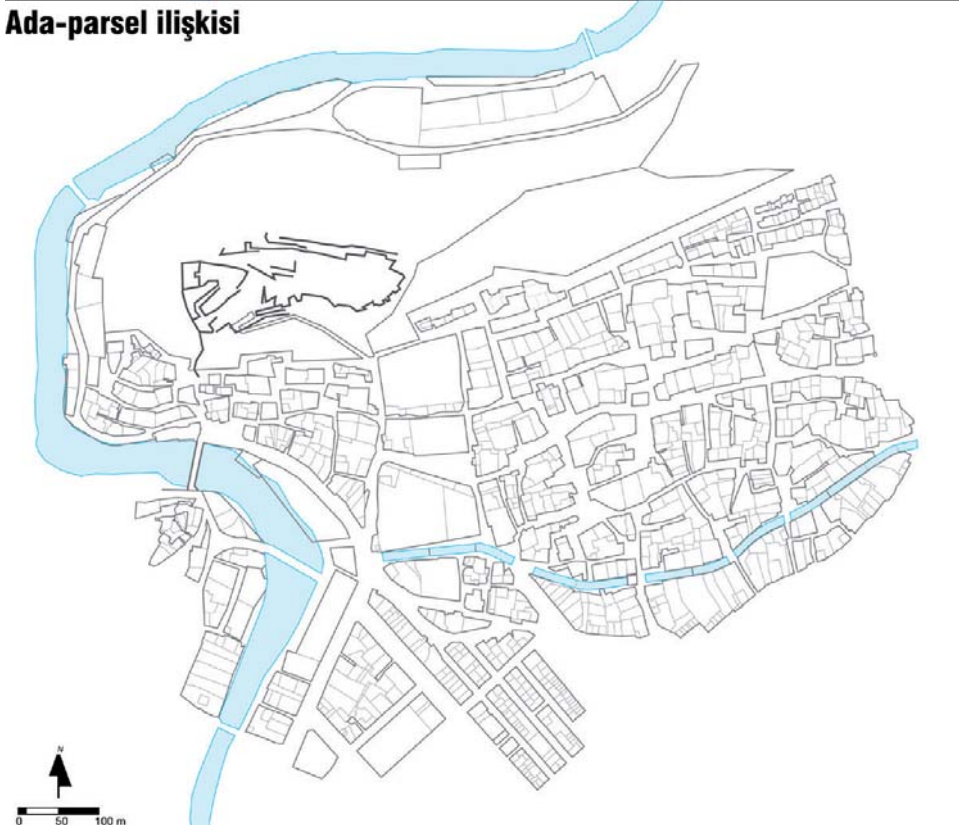
Kaleiçi Mahallesi ile yaklaşık olarak aynı düzene sahip dış mahallelerde de sokaklar sur kapılarına doğru yönelmiş, arazi yapısı ve nehrin seyri oluşan örüntüyü şekillendirmiştir. Bayrampaşa Mahallesi, Karadağ Tepesine doğru yükselen arazi üzerinde batıda surlar ve önündeki hendek, güneyde ise mezarlık ile sınırlanmıştır. Ana sokakların ortak bir noktada kesişerek bir meydan oluşturduğu mahalledeki yapılar 2018 yılında yıkılmış ve yerlerine TOKİ evleri yapılmıştır. Özgün yol

Sokak dokusu

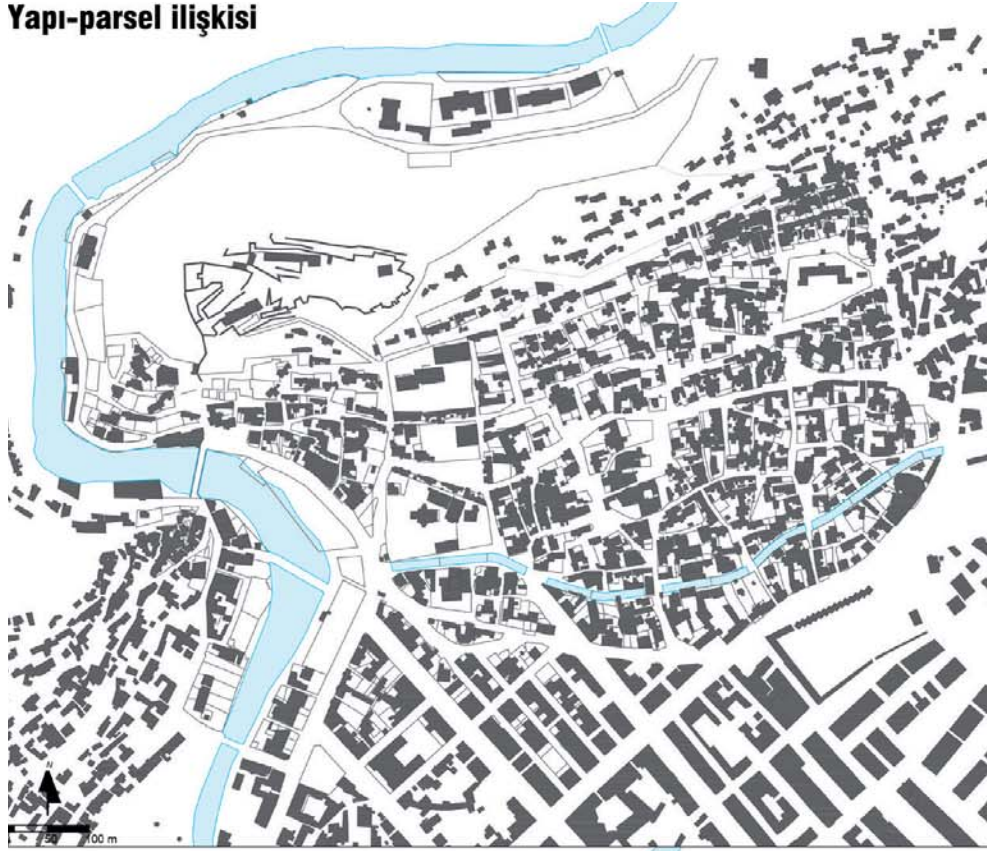

Ada-parcel ilişkisi

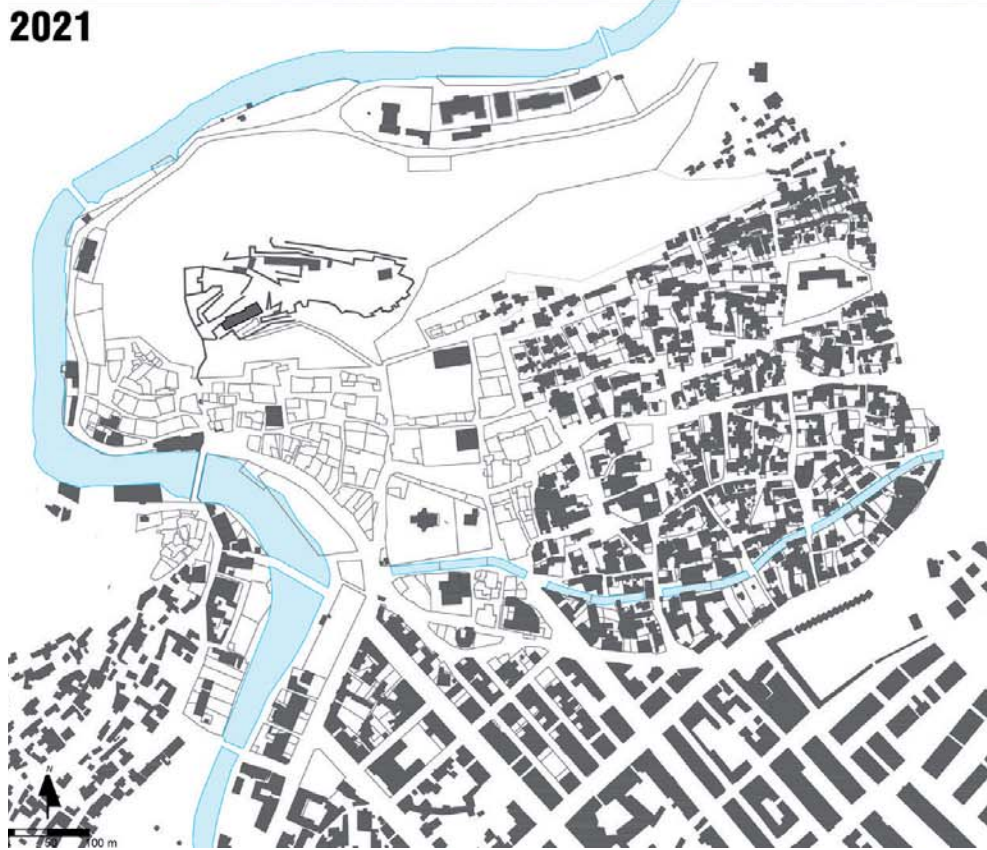

Şekil 8. Kaleiçi Mahallesi özgün sokak dokusu ve ada-parcel ilişkisi

Yapı-parsel ilişkisi

2021

Şekil 9. Kaleiçi Mahallesi ve çevresi, yapı-parsel ilişkisinin değişimi

ağı kısmen korunmuş olsa da Kars'ın Osmanlı döneminin en eski mahallelerinden birisi yok olmuştur. (Şekil 10)

Orta Kapı Mahallesi kentin güneyindeki düzlükte konumlanırken, taş sur duvarı ve iki burç ile korunmaktadır. Güney kapısının devamında yer alan ana eksen nehre paralel biçimde inerek çevresinde ticari ve kamusal işlevlere yer verilmiş ve Kaleiçi'nin yoğun formuna göre genişleyen bir mekânsal doku oluşturmuştur. 1877'deki Rus yönetiminden sonra bu bölge, ızgara planlı şehir düzeni ve Rus mimarisi ile yeni bir karaktere bürünmüştür. Güneybatı-kuzeydoğu yönündeki sokak düzeni ve Baltık mimari üslubuna sahip yapıları ile gerçekleştirilen yeni planın tamamlanması ise 20.yüzyılın başına kadar uzanır (Badem, 2010).

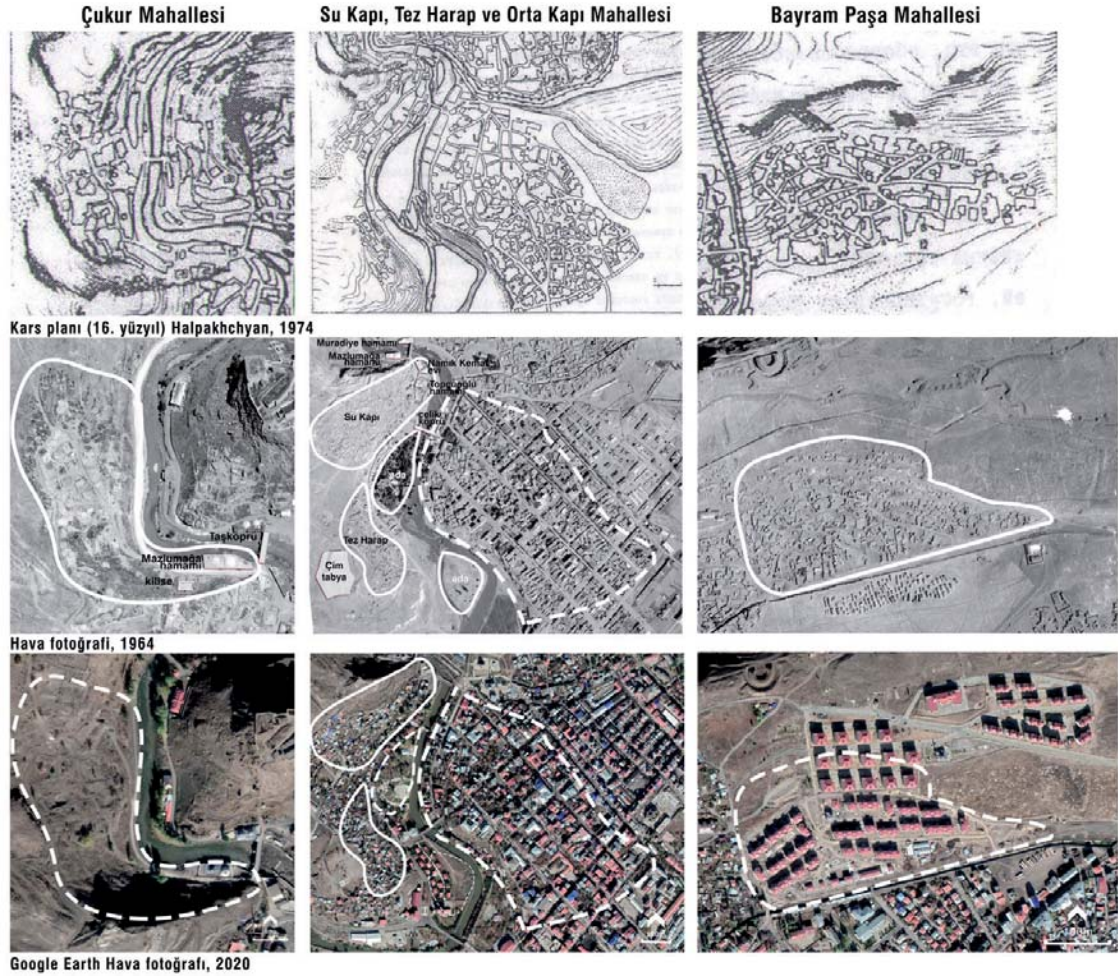
Çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı bilinen Çukur Mahallesi Kalenin batı tarafındaki kayalık arazi boyunca dar şeritler halinde dağılmış, iki köprü ile nehrin diğer yakasına bağlantı sağlanmıştır. Batıdaki tepede Temir Paşa Tabyası ve bir mezarlık ile sınırlanan mahalle 1828 Rus saldırılarından sonra Ermenilerin çoğunun bölgeyi terk etmesinden sonra zaman içinde atıl kalmış, günümüzde ise 2 kilise kalıntısı dışındaki konut ve sokak dokusu neredeyse tanımlanamaz hale gelmiştir.

Son olarak nehrin kıvrıldığı bölgede oluşmuş Su Kapı Mahallesi ile daha da güneyde Yeni Mahalle olarak ortaya çıkıp savaşlarda aldığı hasarlar sebebiyle Tez Harap Mahallesi olarak adlandırılan yerleşim 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır (Kırzioğlu, 1953). Her iki mahallenin de organik sokak dokusu, mahalle mezarlıkları ve nehir üzerindeki iki ada ile ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Bu mahallelerin konut dokusundaki yol ağının ve ada-parsel ilişkisinin korunduğu görülmekle birlikte yapıların parsel içerisindeki ilişkilerindeki değişimler okunmaktadır. Su Kapı yakınında bulunan Mazlumağa, Muradiye, Topçuoğlu hamamları ile Taşköprü 18.yüzyıl Osmanlı döneminden günümüze ulaşmış olan önemli anıtsal yapılardır (Şekil 10).

Kars 16-18yy arasında bir Osmanlı kenti olarak gelişimini sürdürmüş sayılsa da özellikle 19.yy başından itibaren gerçekleşen saldırı ve işgallerle yıkım ve değişimlere sahne olmuştur. Bu nedenle erken dönem Osmanlı dokusundan günümüze ulaşan kentsel öğelerin tespiti önemlidir. Yapı ölçeğinde İç Kale ve dış surlardan iki burç kalıntısı, Taşköprü, Beylerbeyi Sarayı ve iki kilise amaçlı inşa edilen yapı, 9 adet cami ve en az 2 hamam korunmuştur. Mahalle ölçeğinde ise Kaleiçi Mahallesinin alan olarak 5te 2si, Bayram Paşa Mahallesi, Orta Kapı Mahallesi ve Çukur Mahallesi bütünlüğünü kaybetmiş ve yok olmuştur (Şekil 11).

Sonuç ve Değerlendirme

Kars'ın kentsel örüntüsünde, farklı tarihsel zaman dilimlerindeki değişken ilişkilere göre farklı morfolojik dönemler oluşmakta ve bunları etkileyen sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok dinamikle birlikte örüntü şekillenmeye devam etmektedir. Kent çözümlenmesindeki önemli kavramlardan tarihsel-coğrafya araştırmalarına dayalı yaklaşım da bu ilişkilerin bulunduğu kentsel mekândan çeşitli

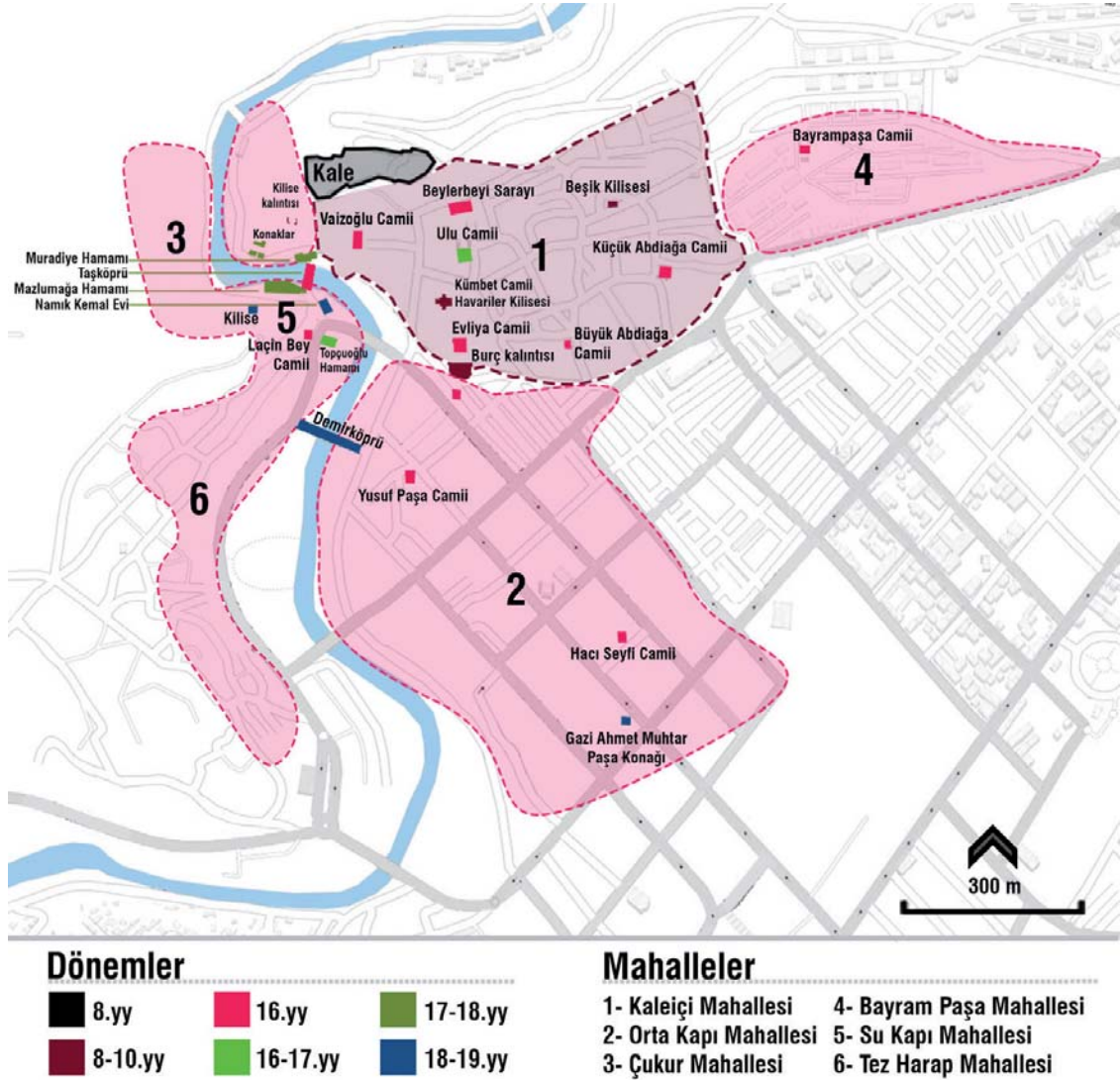
Şekil 10. Dış mahallelerin tarihsel gelişimi

okumalar yapmayı amaçlamaktadır (Whitehand, 2001). Farklı morfolojik dönemlerin analizi, bu dinamiklerin etkisini ortaya koyduğu gibi üretilen özgün kent dokusunun zamanla geçirdiği değişimin anlaşılması da gelecek dönüşümleri öngörmeyi sağlayabilmektedir.

Kentsel mekânın bütünlüğü ve kent kimliği açısından bu tespitler önem kazanmakta, kaybolan kent dokularının ortaya konması ile mekânsal değişimin kente etkisi izlenebilmektedir. Doku bütünlüğünün kaybolması ve yeni gelişimin tarihsel bağlam ile uyum göstermemesi gibi olumsuz etkiler olmakla birlikte, koruma altına alınmış alanların gerçekleşen müdahaleler ile yok olması planlama düzeyinde yaşanan sorunları göstermektedir.

Kent dokusunda belirli bir dönemin izleri aranarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Kars gibi bir tarihi yerleşimin günümüze dek ne ölçüde korunduğunu gözlemlemek mümkün olmuştur. Dini, sembolik veya estetik değerler taşıyan anıtsal yapıların korunma oranı, geleneksel konut dokusuna göre çok daha fazla olmaktadır. Türkiye’de korumanın çevre boyutundaki gelişmesinin gerekliliğini gösteren bu

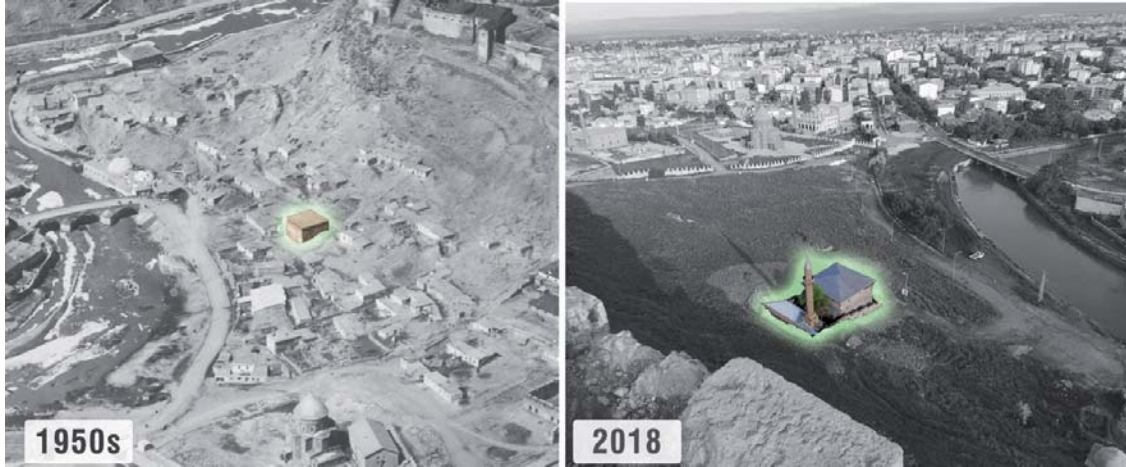

Şekil 11. Günümüze ulaşan yapıların dönemleri ve Osmanlı dönemi mahalle sınırları (Harita: Yandex, 2020, yazar tarafından düzenlenmiştir)

çalışmada halen sadece anıtların ve dini yapıların korunması gerekenler olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Kullanıcılarının varlığı ile anlam kazanan bu yapıların konutlarla çevrelenmesi kentsel dokuda olağan bir durum iken, günümüzde bağlamından soyutlanan Osmanlı dönemine ait cami, hamam ve saray gibi yapıların kentsel hafızadaki yeri değişmektedir. Yapıların çoğu çevresindeki dokudan arındırılmış ve bağlamı ile kurduğu ilişkileri neredeyse kaybetmiştir. İşlevini kaybeden bazı kilise yapıları ise anıtsal olmalarına rağmen terk edilerek harap duruma gelmiştir. Kars'taki mevcut durum analizinden, Osmanlı dönemi kentsel dokusunun büyük ölçüde yok olduğunu yalnızca tekil unsurların değil, kent bütünü ölçeğinde öneme sahip örüntülerin izlerinin kaybolduğu gözlenmiştir (Şekil 12).

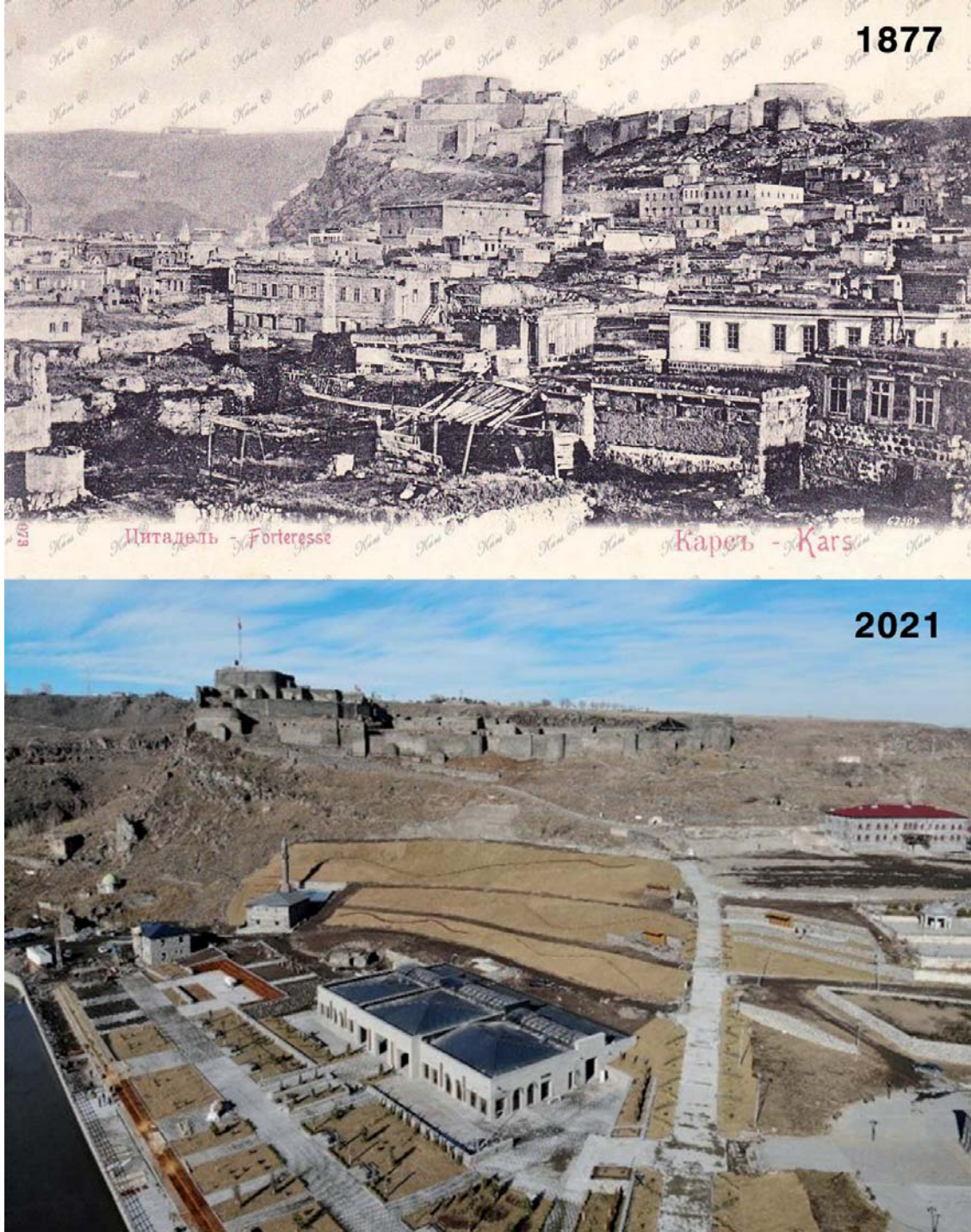
Şekil 12. Vaizoğlu Camii 1950lerdeki durumu (Nazım Timuroğlu koleksiyonu) ve 2018'deki durumu (Kaynak: Google Earth)

19.yüzyıl fotoğraflarında da tanımlanan iki katlı, düz çatılı, çıkması olan, yığma taş yapıların oluşturduğu kentsel panoramanın algılanması günümüzde zorlaşmıştır. Bunun temel nedenleri; Kaleiçi ve çevre mahallelerin Rus döneminde olduğu gibi bırakılması, savaş dönemlerinde en güvenli bölge olan Kaleiçi'nin bu işlevini kaybetmesi ve şehirde gelişmekte olan ulaşım, sanayi, turizm, eğitim gibi faaliyet alanlarının kentin çeperinde planlanması olarak tespit edilmiştir. Bunun yanında, Kale ve çevresindeki geleneksel konutlar -özellikle kalenin doğusundaki boş hazine parselleri- kente göç eden ya da yerleşim imkânı arayan alt gelir gruplarına hitap etmiş ve 1970'lerden itibaren hızlı bir gecekondü süreci yaşanmıştır. Rus döneminden itibaren ihmal edilmiş olması ve çevresinde gözlenen hızlı yerleşimin çarpık ve plansız gelişmesi sebebiyle özelliklerini yitirdiği düşünülen bir bölge haline gelmiştir. Bu süreçte mimari, estetik, tarihi, sosyal ve kültürel değerlere sahip yapılar, bu değerlerini kısmen kaybetmeye başlamışlardır.

Rus garnizon kentinin ızgara planlı düzeninin 19.yüzyılda Osmanlı döneminde şekillenmeye başlamış olması olasılığına rağmen ancak Orta Kapı mahallesinin tamamının işgal sonucunda yeniden tasarlanarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kent bütünlüğüne ait önemli parçalar içeren bu mahallenin yokluğu kentsel hafızada ciddi bir boşluk oluşturmaktadır. Yine de farklı kültürlerin izlerinin kent kimliğine bir değer yarattığı unutulmamalıdır. Yakın zamanda Kümbet Camii'nin batısında inşa edilen betonarme bedesten ile Osmanlı dönemine ait bir boşluğun doldurulmak istendiği görülmektedir. Kentin özgün dokusunun yorumlanmasını, tarihin yanlış değerlendirilmesini ve kayıp değerlerin tespit edilmesini imkânsız hale getirecek bu uygulamanın sloganının "Turizm alanları yeniden hayat buluyor!" olması kent planlamasında öncelik verilen ekonomik fayda olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 13).

Bu çalışma ile birlikte bir Osmanlı kenti olarak 16-19.yüzyıllar arasında şekillenen Kars'ta bu tarihsel sürecin günümüz bağlamında ne ölçüde saptanabildiği

Şekil 13. Kars'ın 19.yüzyıl yoğun kent dokusu (üstte) 21.yüzyılda yok olan dokudan kalanlar ve inşa edilenler (altta)

incelenerek farklı öncelikler ve planlama kararlarının etkili olduğu morfolojik bölgeler tespit edilmiştir. Bir Osmanlı kentinin tipolojik analizlerinden yola çıkılarak yapılan tespitler ile bu dönemin izlerinin yok olma sürecinde olduğu anlaşılmaktadır. Rus hâkimiyeti boyunca 40 yıl boyunca tek yönlü ticarete ve sınırlı hinterlanda bağlı kaldıktan sonra “iki imparatorluğun harabesi” olarak tanımla-

nan Ortaylı (1978) Kars, modern planlama örneği olarak değerlendirilen garnizon kenti ile yeni bir kimlik kazanmıştır. Bugüne kadar tarihinde birçok felaket, savaş ve kuşatma yaşamış bir yerleşimden 21. yüzyılda geriye kalanların geleceğinin planlanması ve tarihsel katmanların korunması için güncel veriler, mülkiyet dokusu ve tarihi kaynaklar dikkate alınmalı, tarihsel coğrafyanın kent formunu belirleyici özelliklerinin devamlılığı sağlanmalıdır.

Kaynaklar

Aktüre, S. (1978). *19.Yüzyılın Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara, ODTÜ.

Akçayöz, V. ve Öztürkkan, Y. (2010). *Eski yeni fotoğraflarla Kars : an illustrated story*. Kars Kültür Sanat Derneği.

Akyüz, J. (2006). 16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi. A. Akova, F. Özdem, (eds.), *Kars: "beyaz uykusuz uzakta"* 77-95. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Badem, C. (2010). *Çarlık Rusyası yönetiminde Kars Vilayeti*. Birzamanlar Yayıncılık.

Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul.

Kars Valiliği (1999). *Cumhuriyet'in 75. yılında Kars*.

Demir, M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Ekinci, O. (2007). Anadolu'nun Kafkasya'sı Kafkasya'nın Anadolu'su Kars... Sınır Tanımayan Sınır Kenti, Belli, O. (Ed.). *Kars 2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz*. Kars Belediyesi Kültür Yayınları.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1978). Cilt 2; İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Gönen, M. ve Nejat S. (2004). *Master Conservation Plan: Kars Kaleçi District, Kars Turkey*. Global Heritage Fund. Unpublished.

Halpakhchyan, O. H. (1974). "Osobennosti planirovki Karsa", *Problemi İstorii Arhitekturi. Sbornik Nauçnih Trudov* içinde, O. H. Halpahçıyan (ed.), Moskova: Tsentralny nauçno-issledovatel'skiy i proektnyy institut po gradostroitelstvu, pp. 23-39.

Kaban, M. (2007). Kars'ın tarihî dokusu yeniden canlandırılıyor. Zaman Gazetesi. (<https://v3.arkitera.com/h18415-karsin-tarih%C3%AE-dokusu-yeniden-canlandiriliyor.html>). Erişim Tarihi: 25.04.2021.

Karabağ, V. (2021). Kars turizmi bedesten ile yükselecek! Kars manşet, (<http://www.karsmanset.com/haber/kars-turizmi-bedesten-ile-yukselecek-507368.htm>). Erişim Tarihi: 25.04.2021.

Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, (2017) 2018-2023 Stratejik Plan Erişim tarihi: 10 Haziran 2021, <https://kars.ktb.gov.tr/TR-212010/kars-il-kultur-ve-turizm-mudurlugu-2018-2023--stratejik-.html>

Kırzioğlu, M. F. (1953). *Kars tarihi*.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2016) Ani Arkeolojik Alanı Erişim tarihi: 10 Haziran 2021, <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-162856/ani-arkeolojik-alani-kars.html>

Lapidus, I. M. (1967). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, London, Harvard University Press, 112-113.

Ortaylı, İ. (1978). “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, İÜEF, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 343-363.

Tanyeli, U. (1986). *Anadolu-Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11-15. yy)*, (Doktora tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Tekeli, İ. (2011). *Anadolu'da yerleşme sistemi ve yerleşme tarihi yazıları*, İlhan Tekeli Toplu Eserler-18, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tournefort, J. D. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, S. Yerasimos, (Ed.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Yaban, H. (2006). Seyahatnamelerde Kars Şehrinin Panaroması. A. Akova, F. Özdem, eds., *Kars: “beyaz uykusuz uzakta”* 441-467. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Whitehand, J.W.R. (2001). “The Physical Form of Cities: A Historico-Geographical Approach”, *Handbook of Urban Studies*, Der. R. Paddison. SAGE, London.